

جایگاه سیاسی، اقتصادی و اجتماعی جزیره کیش در تحولات تاریخی حوزه خلیج فارس

علی محمد طرفداری^۱

چکیده

نام کیش نامی کهن است و شهر کیش در بین‌النهرین باستان و دوران تمدن سومر یکی از بزرگ‌ترین مراکز تمدنی جهان باستان به شمار می‌رفته است. این جزیره در طول تاریخ طولانی و پرفراز و نشیب ایران همواره از جهات متعدد سیاسی و اقتصادی مورد توجه حکومت‌های مناطق جنوب ایران، قدرت‌های استعماری اروپایی حاکم بر خلیج فارس در طول سده‌های اخیر و مردمان محلی سواحل خلیج فارس قرار داشته است. جزیره کیش از قرون میانه هجری و دوره حاکمیت بنی‌قیصر یا ملوک کیش در اثر سیاست‌های حاکم بنی‌قیصر به تدریج جای بندر سیراف را گرفت و به صورت مرکز تجارت منطقه‌ای خلیج فارس درآمد. بعد از سقوط ملوک بنی‌قیصر، کیش تحت قدرت ملوک هرمز قرار گرفت و پس از پایان عمر ملوک هرمز، حاکمیت این جزیره تا ظهور صفویان در میان حکومت‌های محلی مختلف قرون بعد دست به دست می‌شد. با فرارسیدن دوران ظهور صفویان و حضور استعمارگران اروپایی در خلیج فارس، جزیره کیش هم با تحولات تاریخی تازه‌ای مواجه شده و مورد توجه پرتغالی‌ها و سپس انگلیسی‌ها و هلندی‌ها قرار گرفت. تحول اوضاع اقتصادی و اجتماعی جزیره کیش در ادوار بعد و به ویژه دوران قاجاریه و پهلوی ادامه یافت و در حال حاضر این جزیره به یکی از اصلی‌ترین مراکز اقتصادی و گردشگری منطقه خلیج فارس تبدیل شده است. در مقاله حاضر با یک نگاه تفصیلی سیر تحولات گوناگون جزیره کیش در ابعاد اقتصادی، سیاسی، اجتماعی، طبیعی و تاریخی مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است.

کلید واژگان: خلیج فارس، جزیره کیش، جایگاه سیاسی، اقتصادی و اجتماعی، تحولات تاریخی

۱- استادیار تاریخ، عضو هیئت علمی سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران tarafdary@yahoo.com

مقدمه: گذری بر جغرافیای طبیعی جزیره کیش

جزیره کیش مرکز بخش کیش از شهرستان بندر لنگه با ۹۰/۴۵۷ کیلومتر مربع مساحت در شمال شرقی خلیج فارس و در جهت غربی- شرقی در فاصله حدود ۲۰ کیلومتری کرانه‌های جنوبی ایران بین ۲۶ درجه و ۳۳ دقیقه و ۱۵ ثانیه عرض شمالی و ۵۴ درجه و ۱ دقیقه و ۳۰ ثانیه طول شرقی نسبت به نصف النهار گرینویچ واقع شده است (رحیمی فرزاد، ۵۲؛ افشارسیستانی، جغرافیای جزایر ایرانی خلیج فارس، ۳) موقعیت جغرافیایی جزیره کیش و منظره طبیعی آن چشم‌انداز خاصی به این جزیره بخشیده است و از این رو جزیره کیش به واسطه موقعیت جغرافیایی خود و وضع جزیره‌ای آن دارای توان بالقوه باارزشی برای فعالیت‌های جهان‌گردی است. طول جزیره کیش در جهت غربی- شرقی ۱۵ کیلومتر و پهنای آن در جهت شمالی- جنوبی ۷ کیلومتر و تقریباً بیضوی شکل است. بلندترین نقطه جزیره که در محل شرقی جزیره واقع است، حدود ۴۵ متر از سطح دریا ارتفاع دارد و ارتفاع متوسط جزیره کیش از سطح دریا حدود ۳۲ متر است (افشارسیستانی، جزیره کیش و دریای پارس، ۴۴-۴۳)

جزیره کیش پس از جزایر مجاور هنگام و قشم که دارای لنگرگاه‌های مناسب هستند، به واسطه داشتن لنگرگاه محفوظ از بادهای دریایی، برای مقاصد نظامی و پایگاه نیروی دریایی و پهلوگیری کشتی‌ها مناسب است و به علاوه از آن جا که در قسمت میانی خلیج فارس واقع شده و بر سر راه کشتی‌هایی که عازم بنادر بوشهر، امام خمینی، ماهشهر، خرمشهر، آبادان و بصره هستند، قرار دارد، از موقعیت استراتژیکی ویژه‌ای برخوردار است (رزما، ۴۰-۳۹)

جزیره کیش از دریایی عموماً آرام و سواحل زیبا برخوردار است. سواحل شمال غرب، غرب و جنوبی آن صخره‌ای و به دلیل جهت بادهای دریایی، دارای موج است. بسیاری از نقاط این جزیره از سوی بومیان آن نام‌گذاری شده‌اند که برخی از مهم‌ترین این اسامی محلی عبارتند از: رأس حاتم، مرضع بوالحوایل، الحاضره، گصار، سیفت خمیس، جبل العین، مرضع ولد ابراهیم، چربدون، دناجی، الخور، مرضع عمران، رأس ابراهیمی، سیفت الفزیره، الچواچب، حریره، رأس الغرائب، نخل المسجد، سیفت احمد، سیفتام‌الحمیر، دالیا، سجم، الجعله، رأس‌الماشه، بندرالماشه، الحله، رأس‌البوس، ام‌الرمیل، رأس‌الکرع، رأس‌السهییل، مرضع عبدالعلی، رأس‌برگیط، رأس‌الفحال، الختیمه، سیفت العین، رالحگمه، شودراز الحوش، حوش الحضر، رأس‌الخضر الشرقي، المرضع الشرقي، المركب کیش، المعلم مرضع حاتم، مرضع السجمه، الجرف، الچیره وراس‌السود (افشارسیستانی، جزیره کیش و دریای پارس، ۴۷-۴۴)

از نظر جنس زمین و پیدایش جزیره، به‌طور کلی جزایر خلیج فارس و از جمله کیش، بعد از تشکیل کوه‌های آلپ و دنباله آن یعنی کوه‌های البرز و زاگرس در ایران و پیدایش خلیج فارس در

اواسط دوران سوم زمین‌شناسی بین دوره‌های ائوسن و مینوسن، یعنی در حدود سی میلیون سال قبل سر از آب بیرون آورده اند (نوربخش، ۱۲) سنگ‌های جزیره کیش عمدتاً از نوع آهکی هستند و بیرون زدگی لایه‌های رسوبات این جزیره تحت‌تأثیر پدیده گنبد‌های نمکی به وجود آمده است. بخش عمده‌ای از خاک جزیره کیش از دو لایه تشکیل شده است: لایه اول ماسه به رنگ‌های قهوه-ای روشن، خاکستری روشن و سفید است که مقداری سیلت و رس نیز در آن دیده شده است. ذرات تشکیل دهنده لایه ماسه‌ای بیش‌تر از جنس ذرات خرد شده صدف‌ها و جانوران دریایی است و جنس لایه دوم لای سیلت به رنگ خاکستری مایل به سبز و از نوع سخت است. به‌طور کلی خاک جزیره کیش با یک نوع سنگ صخره‌ای شکننده به نام کوکنیا ترکیب شده است. این سنگ صخره-ای در قسمت مرکزی جزیره به صورت یک کلاهدک واقع شده و ترکیبی از شن و ماسه و صدف‌های دریایی و عمدتاً متخلخل است. ضخامت این لایه صخره در مرکز جزیره در حدود ۲۰ متر است که این ضخامت در مجاورت دریا به حدود ۳ الی ۴ متر می‌رسد. لایه زیرین این صخره از نوعی رسوبات رسی تشکیل شده است. در برخی نقاط اطراف جزیره یک قشر خاک به ضخامت حدود ۲۰ تا ۷۰ سانتی متر بر روی لایه‌های صخره‌ای قرار دارد. خاک‌های جزیره کیش در مجموع کمی شور هستند (افشارسیستانی، جزیره کیش و دریای پارس، ۶۱-۵۷)

جزیره کیش از دیرباز به داشتن منابع آب آشامیدنی شیرین شهرت داشته و در واقع مهم‌ترین عامل تداوم زندگی در این جزیره چاه‌های آب شیرین آن بوده است. به‌طور کلی منابع سنتی تأمین آب جزیره کیش شامل آب‌های سطحی ذخیره شده در برکه‌ها و آب‌انبارها که بیش‌تر در گذشته در جنوب ایران معمول بوده و آب‌های زیرزمینی مانند چشمه‌ها و قنات‌ها و چاه‌ها می‌شده است. چاه‌های معروف کیش که دارای آب شیرین هستند عبارتند از چاه مسجد، چاه فحال، چاه بوالحمام، چاه بورگیت و چاه بودیج یا بوریج. در حال حاضر استفاده از برکه و قنات به دلیل وجود دستگاه‌های آب شیرین کن کاملاً منسوخ شده است، اما در گذشته حفر قنات در جزیره کیش بسیار رایج و یکی از ماهرانه‌ترین روش‌های استفاده از آب‌های زیرزمینی بوده است، زیرا با وجود نبودن شیب کافی در سطح جزیره مردم آن توانستند با استفاده از این روش نیز از آب‌های زیرزمینی بهره‌برداری کنند. قنات‌ها به تعداد زیاد در جزیره کیش وجود دارند که جز چهار رشته قنات اصلی، بقیه از به هم پیوستن چهار الی پنج چاه به وجود آمده‌اند. طول قنات‌های اصلی به ۱۰۰۰ تا ۲۳۰۰ متر می‌رسد. تمامی قنات‌های جزیره هم‌اکنون مخروبه و فاقد آب هستند (رهنمایی، جزیره کیش، مجله بندر و دریا، ۱۰-۹؛ رزم‌آرا، ۳۲؛ افشارسیستانی، جزیره کیش و دریای پارس، ۷۸-۷۱)

آب‌وهوای جزیره کیش به‌طور کلی همچون سایر نقاط خلیج فارس و مناطق هم‌جوار آن، گرم و مرطوب بوده و میزان رطوبت هوا نسبتاً زیاد است. متوسط دمای سالانه هوا در کیش ۲۶-۲۷ درجه

سانتیگراد است و تیر و مرداد گرم‌ترین ماه‌های سال، و دی و بهمن خنک‌ترین ماه‌های سال هستند. میانگین حداکثر گرمای جزیره کیش بالای ۳۰ درجه سانتیگراد و میانگین حداقل دما ۲۱ درجه سانتیگراد ثبت شده است (رهنمایی، جزیره کیش، مجله بندر و دریا، سال ۲، ش ۹، ۸-۹) بدین لحاظ جزایر خلیج فارس و از جمله کیش در حقیقت دارای دو فصل هستند: فصل تابستان که بسیار گرم و طولانی است و از نیمه دوم فروردین ماه شروع می‌شود و تا اواخر آبان ماه ادامه می‌یابد و بقیه ایام سال که شامل ماه‌های آذر، دی و بهمن می‌شود و هوای آن تقریباً پاییزی و نه سرد و نه گرم است (نوربخش، ۲۱)

از نظر وزش باد در جزیره، به‌طور کلی در طول زمستان در اکثر نواحی خلیج فارس جهت باد از سوی شمال غربی است، ولی در قسمت جنوب خلیج فارس باد بیش‌تر از سوی غرب می‌وزد و در تنگه هرمز جهت باد به جنوب غربی تغییر می‌یابد. دی ماه فصل توفانی است و شدت وزش بادهای افزایش پیدا می‌کند. در طول فصل بهار هوای نامتعادل به تدریج کاهش یافته و در اردیبهشت به طور کامل ناپدید می‌شود. در این فصل بادهای موسمی از سوی شمال غربی با شدتی ملایم تا متوسط شروع به وزیدن می‌کنند، اما در قسمت‌های جنوبی خلیج فارس و دریای عمان جهت بادهای متغیر است. در تابستان بادهای موسمی در شمال خلیج فارس از سوی شمال غربی تا جنوب غربی گاه با شدت زیاد می‌وزند. در مهر ماه وضعیت بادهای موسمی تغییر یافته و بادهای رگبارهای کوتاه و تند همراه می‌شوند. در جزیره کیش بادهای محلی متعددی می‌وزند که مهم‌ترین آن‌ها عبارتند از:

۱. بادهای دائمی که از سوی شمال غربی می‌وزند، در زبان محلی باد شمال نام دارند، اما نام این بادهای بیش‌تر نشانگر محل سرچشمه توده هوا است تا جهت وزش آن. باد شمال اغلب در قسمت شمالی خلیج فارس می‌وزد و وزش آن در دریای عمان کم‌تر محسوس است. این باد در تابستان نسبت به زمستان از مداومت بیش‌تری دارد. در فاصله زمانی بین خرداد تا تیر ماه باد شمال از بیش‌ترین مداومت برخوردار بوده و در عربی بدیع الجوزه یا بدیع الکبیر نامیده می‌شود. وزش باد شمال در زمستان ناگهانی است و به طور معمول با ورود جبهه هوای سرد ارتباط دارد. بادهای ناگهان در عرض چند دقیقه از باد ملایم جنوب‌شرقی به باد شمال غربی شدید تغییر جهت داده و در برخی موارد با رگبار باران همراه هستند. این باد در تابستان خشک بوده و غبار خاک موجود در هوا در تابستان در غالب اوقات همراه با باد شمال است.

۲. باد سهیلی که در آخر تابستان و اوایل پاییز می‌وزد. مردم محلی بر این باورند که وزش این باد ناشی از طلوع ستاره سهیل است.

۳. باد قوس که به باد شرعی یا باد شمال‌شرقی (در زمستان) نیز معروف است. جهت این باد از جنوب‌شرقی به شمال غربی است، از مدار رأس‌السرطان شکل گرفته و سپس جهت جنوب‌شرقی به

سوی شمال غربی پیدا می‌کند (نوربخش، ۲۶) باد قوس در تابستان گرم و سوزان و در زمستان گرم و مرطوب و بیش‌تر بارانی است. این باد شدید بوده و گاه خسارت‌های جانی و مالی به بار می‌آورد. در گذشته برای حرکت کشتی‌ها از اقیانوس هند به خلیج فارس از این باد استفاده می‌شد. باد قوس در زمستان جهت شمال شرقی پیدا کرده و باعث بارش بیش‌تری می‌شود.

۴. باد نشی یا نعلش که به یک دیگر از بادهای شمال شرقی گفته می‌شود. این باد در زمستان و پاییز در کرانه‌های ایران می‌وزد. باد نشی که با سرمای فلات ایران توأم است، اغلب ابر و باران محلی ایجاد می‌کند.

۵. بادهای نزدیک ساحل یا نسیم‌های شبانه از ساحل و نسیم‌های روزانه از دریا که در تمامی منطقه خلیج فارس و از جمله جزیره کیش رایج هستند (افشارسیستانی، جزیره کیش و دریای پارس، ۶۷-۶۵؛ کاظمی، ۲۳۱-۲۳۰)

از نظر میزان بارش، میزان بارندگی در جزیره کیش مانند سایر نقاط خلیج فارس کم و متغیر است. زمان بارندگی در این جزیره بین آبان و اردیبهشت ماه است. در این مدت بادهای باران‌زا به طور متوسط ۳ تا ۶ در هفته شش بار منطقه را تحت تأثیر قرار می‌دهند. ریزش باران در فصول پاییز و بهار به صورت رگبارهای شدید و کوتاه مدت و همراه با رعد و برق است، در حالی که در زمستان ریزش باران مداوم است. به‌طور کلی بارش باران در کیش علاوه بر پایین بودن حجم آن، از توزیع فصلی نامتناسبی برخوردار است (افشارسیستانی، جزیره کیش و دریای پارس، ۶۹-۶۸)

جزیره کیش از نظر پستی و بلندی‌ها، سرزمینی هموار و فاقد عارضه طبیعی است و بلندترین نقطه آن که در شرق جزیره واقع است، تنها حدود ۴۵ متر از سطح دریا ارتفاع دارد. از این رو کرانه‌های جزیره با شیب نسبتاً ملایمی به دریا منتهی می‌شوند. سطح جزیره کیش دارای بریدگی‌های کم عمقی است که ناشی از فرسایش آب‌های روان به هنگام بارش باران‌های تند زمستانی هستند. سواحل کیش از نظر شکل به دو صورت کرانه‌های سنگی و صخره‌ای در غرب و شمال جزیره و کرانه‌های همواره ماسه‌ای در جنوب و شرق جزیره هستند. پیدایش این دو شکل ساحلی متفاوت عمدتاً به دلیل جریان امواج دریا و جهت جریان موج‌های آن بوده است (رهنمایی، جزیره کیش، مجموعه مقالات سمینار جغرافیایی، ش ۳، ۲۸۴) همچنین از آن جا که این جزیره کوهستانی نیست، هیچ گونه رودخانه یا چشمه‌ای نیز در آن وجود ندارد (خاطرات سیاسی و تاریخی، ۲۲۶)

کیش به‌طور کلی دارای پوشش گیاهی مناطق گرمسیری است و چهره کلی گیاهان آن جزو جنگل‌های نیمه حاره‌ای به شمار می‌آید. گیاهان کیش عمدتاً با شوری سازگارند و از رویش خوبی برخوردارند. در جزیره کیش تاکنون ۳۹ خانواده و ۸۹ جنس و ۱۰۴ گونه گیاهی شناخته و جمع-

آوری شده است (رهنمایی، جزیره کیش، مجموعه مقالات سمینار جغرافیایی، ۲۸۸) پوشش گیاهی کیش که تحت تأثیر دو عامل مهم اقلیمی یعنی طول مدت گرم و رطوبت موجود در هوا قرار دارد، شامل سه دسته کلی درختان، گیاهان خودرو و مراتع می‌شوند که نوع غالب و مشخص گیاهان این جزیره را تشکیل می‌دهند.

از نظر پوشش درختی، در اثر آب‌وهوای گرم و مرطوب برخی از قسمت‌های جزیره کیش را جنگل‌هایی تنک و بوته‌زار، درختچه و درختان پراکنده پوشانیده است. گونه‌های عمده گیاهی و درختی جزیره کیش شامل دو دسته بومی و غیربومی می‌شوند. مهم‌ترین درختان بومی کیش که در ایران، کنار، لور، گز، کرت و بمبر لاری هستند و گونه‌های غیربومی که عمدتاً در طول دهه‌های گذشته به جزیره وارد شدند، گیاهانی مانند گل کاغذی، نخل زینتی، مورد، نخل، موز، لیمو ترش، لیمو شیرین، نارگیل، انار و درختان سرزمین‌های همجوار چون سمر، برهان، گل ابریشم، اکالیپتوس، توج و چریش هستند. سایر گیاهان مهم خودروی کیش عبارتند از پنیرک، ترشک، آویشن گرمسیری، اسپهوش، آناقالیس، تخم شربتی، خارگرگ، نفل و سعدو. و به لحاظ مراتع جزیره کیش تحت تأثیر محیط جغرافیایی گرم و مرطوب دارای پوشش گیاهی استپی و خاردار و مرتعی نیز است. در زمستان و اوایل بهار که مناسب‌ترین فصول برای رویش گیاهان این جزیره هستند، سطح جزیره یکپارچه سبز می‌شود. برخی نقاط کیش در زمستان و بهار از گیاهی به نام سنیل پوشیده می‌شود که سطح زمین را به صورت چمنی درآورده و زیبایی خاصی بدان می‌دهد (افشارسیستانی، جزیره کیش و دریای پارس، ۸۸-۸۷ و ۹۹-۹۸)

حیات جانوری جزیره کیش و جاذبه‌های اکوتوریستی آن

۱. آبزیان: خلیج فارس همواره از نظر داشتن انواع و اقسام ماهی‌ها و جانوران دریایی در ردیف غنی‌ترین دریاهای جهان بوده است. معروف‌ترین ماهی‌های خوراکی و غیرخوراکی که در آب‌های خلیج فارس و به ویژه کرانه‌های جزیره کیش زیست می‌کنند، شامل ماهی‌های خوراکی قباد، راشکو، حلوا سفید یا زبیدی، شوریده، حلوا سیاه، شهری، شانک، هاوور یا هوور، کوشک، سرخو، میش ماهی، هامور، سنگسر، سیبیتی، خارو، دختر ناخدا، گوازیم، گیش، برادر راشگو، مومغ و ماهی‌های غیرخوراکی اره ماهی، بمبک، ماهی لقمه، اسب ماهی و ماهی‌های تزئینی (آکواریوم) همچون امپراطور، جراحی دم زرد، عروس ناخدا، کاردینال، هامور، خروس دریا، پیکاسو، شقایق، و ژله می‌شوند.

۲. خزندگان: در جزیره کیش دو مار قیطانی (غیرسمی) و جعفری (سمی) شناسایی شده است. سایر خزندگان این جزیره عبارتند از سوسمار، مارمولک، لاک‌پشت عقابی، لاک‌پشت سبز، لاک‌پشت سرخ و لاک‌پشت چرمی.

۳. پرندگان: در جزیره کیش گونه‌های متعدد و زیبایی از پرندگان زندگی می‌کنند که متأسفانه طی دهه‌های اخیر نسل برخی از آن‌ها در اثر دستبردهای انسانی رو به نابودی گراییده است. مهم‌ترین گونه‌های پرندگان این جزیره عبارتند از اگرث ساحلی، حواصلیل خاکستری، حواصلیل سبز، باکلان گلوسیا، باکلان نوک سرخ دریایی، کبوتر دریایی کوچک، عقاب ماهی‌گیر، بحری، هوبره، صدف خور، سلیم خاکستری سنگ گردان، تلپله‌ها، امپلیک‌ها، سلیم، خرچنگ خور، اسکوای قطبی کاکایی، پرستوی دریایی، کبوتر چاهی، قمری خانگی، سبز قبا، زنبور خور، هدهد، پرستو، چکاوک، کاکلی، چکاوک هدهد، دم جنبانک، خاکستری، سسک دم دراز، بلبل خرما، سنگ چشم بزرگ، چک چک، گنجشک، عراب گردن قهوه‌ای، زرده، پره سرزیتونی و سهره خاکی.

۴. جوندگان: عمده‌ترین جوندگان جزیره کیش شامل موش سیاه، موش خانگی، موش انباری، جریبل هندی، جریبل بلوچستان، خرگوش وحشی وراسو یا موش خرما.

۵. جانوران: مهم‌ترین حیوانی که در جزیره کیش زندگی می‌کند، آهوی ایرانی است. این آهو دارای جثه متوسط و شاخ‌های نسبتاً بلند در جنس نر است. جانوران دیگری همچون خارپشت و خفاش هم در جزیره زندگی می‌کنند (افشارسیستانی، جزیره کیش و دریای پارس، ۱۲۵-۱۰۵؛ نوربخش، ۱۲۳)

جغرافیای تاریخی جزیره کیش

کیش نامی باستانی و کهن است، زیرا شهری به همین نام در بین‌النهرین باستان و دوران تمدن سومر وجود داشته است، اما به دلیل فقدان اسناد تاریخی نمی‌توان در مورد ارتباط این نام با جزیره کیش با قطعیت سخن گفت و تنها می‌توان این احتمال را داد که ساکنان شهر باستانی کیش این نام را به هزاره‌های بعد انتقال داده‌اند. در مورد وجه تسمیه نام کیش برخی افسانه‌های بی‌بنیان در منابع تاریخی و جغرافیایی ایران وجود دارد که هیچ کدام اعتباری ندارند. اما در طول دو سه قرن اخیر بعضی منابع در مورد وجه تسمیه نام کیش مطالبی را ثبت کرده‌اند که این موارد فاقد جنبه داستانی بوده و می‌توانند به لحاظ تاریخی مورد تامل واقع شوند. از جمله حاج میرزا حسن حسینی فسایی در *فارس‌نامه ناصری* می‌نویسد: «این جزیره را در قدیم کیش می‌گفتند ... و چون پسران قیصر، ناخدای سیرافی، جزیره را آباد کردند، جزیره کیش را به مناسبت [نام] قیس، پسر بزرگ قیصر، جزیره قیس گفتند.» (حسینی فسایی، ج ۲، ۱۵۸۸-۱۵۸۷) محمدحسن خان اعتمادالسلطنه نیز در کتاب *مرآة البلدان* در مورد علت نام‌گذاری جزیره کیش چنین می‌آورد: «این جزیره چون شبیه ترکش است که جعبه تیر باشد و آن را به فارسی کیش می‌گویند، آن جزیره را به این مناسبت کیش گفته‌اند.» (اعتمادالسلطنه، ج ۱، ۳۰۶) به‌طور کلی در تمامی منابع تاریخ و جغرافیای

ایران به زبان‌های عربی و فارسی، این جزیره به نام قیس یا کیش نامیده شده است و غالب محققان قیس را معرب کیش ذکر کرده‌اند (از جمله ر. ش به دهخدا، مدخل کیش)

جزیره کیش در طول تاریخ همواره از جهات متعدد سیاسی و اقتصادی مورد توجه حکومت‌های مناطق جنوب ایران، قدرت‌های استعماری اروپایی حاکم بر خلیج فارس در طول سده‌های اخیر و مردمان محلی سواحل خلیج فارس قرار داشته است. در مورد دوران پیش از اسلام، با توجه به این که امپراطوری وسیع و قدرتمند عیلام طی هزاره‌های سوم و دوم پیش از میلاد بر سراسر مناطق جنوبی ایران و سواحل خلیج فارس تسلط داشته، می‌توان احتمال داد که جزیره کیش نیز جزء قلمرو این امپراطوری معظم بوده است، هر چند که از تاریخ فرهنگ و مدنیت جزیره کیش در دوران قبل از اسلام اسناد و مدارک متقنی بر جای نمانده است. با تجدید حیات مدنی نوینی که در دوارن بعد از اسلام در سرتاسر مناطق شرق میانه باستان و ایران رخ می‌دهد، جزیره کیش نیز دوران نوینی از تاریخ خود را به ویژه از دوران قرون میانه هجری و دوره حاکمیت بنی‌قیصر یا ملوک کیش آغاز می‌کند. در دوران حکومت بنی‌قیصر، جزیره کیش در اثر سیاست‌های حاکم بنی‌قیصر به تدریج جای بندر سیراف را گرفت و به صورت مرکز تجارت منطقه‌ای خلیج فارس درآمد. از میانه سده پنجم هجری قمری ملوک کیش موفق شدند علاوه بر انتقال تجارت و ثروت سیراف به کیش، بر سیراف نیز مسلط شوند و به این ترتیب از پایان سده مذکور بندر سیراف از رونق و شکوه خود افتاد و در جای آن جزیره کیش به رونق و شکوفایی دست یافت. از اوایل سده هفتم هجری قمری به بعد و با سقوط ملوک بنی‌قیصر، کیش تحت قدرت ملوک هرمز قرار گرفت و پس از پایان عمر ملوک هرمز، حاکمیت این جزیره تا ظهور صفویان در میان حکومت‌های محلی مختلف قرون بعد دست به دست می‌شد.

منابع تاریخی و جغرافیایی ایران در مورد عمران و آبادی جزیره کیش در قرون میانه هجری مطالب گوناگونی نوشته‌اند که هرچند توأم با اغراق به نظر می‌رسند، ولی با این حال به رونق و آبادانی این جزیره در دوران مذکور اشاره دارند. از جمله آن‌ها، یاقوت حموی در *معجم البلدان* درباره کیش می‌نویسد: «شهری که در کیش ساخته شده بسیار زیبا و اطراف آن را عمارات عالی و باغ‌های دلگشا احاطه کرده است و کشتی‌هایی که بین هندوستان و خلیج فارس رفت و آمد می‌کنند، در آن جا توقف می‌نمایند. چند آب‌انبار بزرگ برای ذخیره کردن آب باران و پنج بازار معمور در آن جا وجود دارد.» (حموی، ۲۰۵) همچنین ذکریا قزوینی در *آثار البلاد و اخبار العباد* در مورد کیش می‌گوید: «مرکز جزیره شهری است با ساختمان‌های تازه و بسیار خوش منظر و زیبا، باروی مستحکم دارد. باغات میوه زیاد در پیرامون شهر است...» (قزوینی، ۵۳) تاریخ وصاف نیز اشاره می‌کند که قصر ایوان ملک جمشید در جزیره کیش با دوری راه، از نابند پدیدار است و به شیوه ایوان

نابند ساخته شده و سپس اضافه می‌کند که بنی‌قیصر بنایی رفیع بساختند و آن را آفریدو نامیدند (آیتی، تحریر تاریخ و صاف، ۱۰۳-۱۰۱) همچنین محمدابراهیم کازرونی متخلص به نادری که در زمان محمد شاه قاجار (۱۲۵۰-۱۲۴۰ ق) مأمور بررسی و مطالعه وضعیت بنادر و جزایر خلیج فارس بوده، درباره کیش می‌نویسد: «جزیره مذکور جزیره‌ای آباد است و یازده فرسنگ دوره آن می‌باشد و در قدیم در آن جزیره قنوات و عیون و آب جاری بوده، اکنون تمام قنوات و چشمه سار خراب و دولا ب‌های متعدد در آن برقرار است و آب آن‌ها با کمال حلاوت و عذوبت و در آن دو ولایت که یکی را سفیل و یکی را ده نام می‌باشد، عمارات آن‌ها از گل و سنگ بنا نهاده‌اند و در هر قریه به قدر سیصد خانوار ساکن...» (کازرونی، ۱۱۱)

با فرارسیدن دوران ظهور صفویان که با حضور دریانوردان اروپایی و استعمارگران پرتغالی و اسپانیایی در خلیج فارس مصادف است، جزیره کیش هم با تحولات تاریخی تازه‌ای مواجه می‌شود. طی این دوران، کشورهای اروپایی به واسطه انباشت سرمایه در دستگاه کلیسا و روی آوردن کلیسا به سرمایه‌گذاری برای ترویج آئین مسیح در دیگر سرزمین‌های جهان، تلاش برای دست یافتن به ثروت‌های افسانه‌ای شرق و غارت آن‌ها و رشد امکانات و دانش دریانوردی اروپاییان آن عصر و پیدایش تجهیزات تازه دریانوردی و در رأس آن‌ها قطب‌نما وارد دریاهای ناشناخته آن زمان شده و عصر اکتشافات جغرافیایی و دریایی را آغاز می‌کنند. بدین ترتیب، در دوره‌ای که به «عصر اکتشافات بزرگ دریایی» شهرت یافت، ملل اروپایی شروع به دست اندازی به نقاط دیگر جهان کرده و پایه استعمارگری‌های قرون بعدی را ریختند. گرچه قبل از این تاریخ هم بعضی از اروپاییان با شرق رابطه داشتند، ولی عصر واقعی استعمار اروپایی با اکتشافات دریایی شروع شد. در این دوره فرقه‌های مختلف مسیحیت همراه با سیاحان و دریانوردان با روحی تازه و کاوشگر به سوی نقاط ناشناخته جهان روی آوردند. البته همراه این حس کنجکاوی، حس تملک و تصاحب ثروت‌ها و سرزمین‌های جدید نیز به طور روزافزون وجود داشت و حتی دین مسیح هم به دستاویزی برای نیل به چنین اغراضی تبدیل می‌شد. کشف راه دریایی هند توسط دریانوردان پرتغالی بی‌شک یکی از مهم‌ترین وقایع تاریخ جهان است و عده‌ای از مورخین آن را آغاز عصر جدید می‌دانند (جوادی، ۱۶۷-۱۶۴؛ میرفندرسکی، ۱۴-۱۰)

در زمان هانری، پادشاه مشهور پرتغال، دریانوردان پرتغالی قدم به قدم ساحل غربی آفریقا را کشف کردند و به نواحی گینه رسیدند که جغرافیادانان مسلمان به علت وفور نعمت بدان نام «بلاد غنا» داده بودند. چندی پس از مرگ او، بارتولومئو دیاز به منتهی الیه جنوب آفریقا رسید و دریافت که خط ساحل به سوی شرق ادامه می‌یابد، ولی به دلیل نارضایتی و خستگی زیاد ملوانانش نتوانست زیاد پیش‌روی کند و دماغه‌ای را که کشتی‌هایش در آن جا دچار طوفان شده بود، «دماغه طوفان‌ها»

نامید، اما پس از بازگشت او، پادشاه پرتغال موسوم به دن خوان دوم که تحقق آرزوهای دیرینه‌اش را در یافتن راه جدید شرق می‌دید، نام آن را دماغه «امید نیک» گذاشت (جوادی، ۱۶۹-۱۶۷).

با حضور پرتغالی‌ها و سپس اسپانیایی‌ها، هلندی‌ها، فرانسوی‌ها و در نهایت انگلیسی‌ها در حوزه اقیانوس هند و خلیج فارس، مناسبات تجاری حاکم بر این مناطق دچار دگرگونی‌های اساسی شد؛ کشتی‌های هندی و ممالک اسلامی از قرون پیش از ظهور اروپاییان، تجارت در حوزه اقیانوس هند را تقریباً در اختیار کامل داشتند و رقابت میان تجار هندی و عرب در محیطی بسیار مسالمت آمیز و توأم با رعایت قوانین دینی و بومی حاکم و بدون هیچ گونه تجاوز و قتل عام همسایگان جریان داشت. بازرگانی در این حوزه هیچ گاه از وجهه تجاوز سیاسی و اقتصادی و مذهبی برخوردار نبود و نه تنها اصل آزادی دریاها رعایت می‌شد، بل که هیچ کشوری در صدد نبود تا عرصه بازرگانی و کشتیرانی را با اعمال زور و قدرت نظامی بر دیگران تنگ کند و بر همین اساس کشتی‌های مسلح نظیر کشتی‌های اروپایی برای استقرار قدرت سیاسی و نظامی یک کشور خاص در دریاهای آزاد وجود نداشت. اما با ورود پرتغالی‌ها به اقیانوس هند تمامی این مناسبات بر هم خورد و پرتغالی‌ها از همان اوان ورود به این منطقه و مواجهه با حکومت‌های اسلامی در شبه قاره هند، به تجاوز نظامی و کشتار مردم این مناطق و غارت ثروت‌های آنان روی آوردند. یکی از اصلی‌ترین دلایل این نوع برخورد آنان، کینه مذهبی طولانی مدتی بود که مسیحیان شبه جزیره ایبری از حضور تقریباً هزار ساله مسلمانان در منطقه اندلس داشتند و با این که حضور اسلام در اسپانیا و پرتغال نقطه آغاز دوران رونق و شکوه فرهنگی، سیاسی و اقتصادی در منطقه اندلس بوده است، اما تعصب مذهبی مسیحیان این خطه و خاطره تلخ شکست تجاوزات آنان طی جنگ‌های صلیبی باعث شده بود که آن‌ها همواره حضور امارت‌های اسلامی را به تعبیری سیلی اسلام بر چهره مسیحیت بدانند و پیوسته اندیشه برچیدن آثار فرهنگ و تمدن اسلامی از این منطقه را در سر داشته باشند. به همین دلیل، پرتغالی‌ها از همان ابتدای مواجهه با حکومت‌های اسلامی هند در صدد جنگ و نابودی این حکومت‌ها برآمدند و آنچه که به موفقیت پرتغالی‌ها در این راه کمک کرد، گذشته از برخورداری آن‌ها از توپخانه، وجود دشمنی‌های مذهبی میان مسلمانان و هندوان بود که زمینه را برای نفوذ پرتغالی‌ها و اتحاد آنان با هندوان علیه مسلمانان و در نهایت سلطه سیاسی و اقتصادی پرتغالی‌ها (و بعدها انگلیسی‌ها) بر شبه قاره هند فراهم کرد (ن. ک به میرفندرسکی، ۲۳-۲۱؛ وثوقی، تاریخ خلیج فارس و ممالک همجوار، ۱۷۹-۱۷۸).

پرتغالی‌ها بعد از اقدامات و پیروزی‌های خود به رهبری آلبوکرک در اقیانوس هند، برای تسلط یافتن بر تجارت مسلمانان در غرب این اقیانوس، دریای عمان و خلیج فارس در صدد حمله به مراکز تجاری این مناطق و به ویژه قلعات، مسقط و سپس هرمز که در آن زمان کانون‌های اصلی بازرگانی

دریایی آن حوزه‌ها محسوب می‌شدند، برآمدند. نیروهای آلبوکرک در ابتدا به ناحیه ظفار در عمان رسیدند و طی اقامت در آن جا بسیاری از کشتی‌های ماهی‌گیری منطقه را به آتش کشیدند. اخبار خشونت و وحشیگری پرتغالی‌ها خیلی زود در تمام سواحل عمان منتشر شد و موجبات رعب و وحشت مردم را فراهم کرد. سپس ناوگان پرتغالی در ادامه مسیر خود به قلعات رسید و حاکم قلعات که از اعمال خشونت و بی‌رحمی پرتغالی‌ها آگاهی داشت، به ناگزیر تسلیم آلبوکرک شد و پرداخت مالیات را تقبل کرد. آلبوکرک در ادامه مسیر خود، دیگر مناطق آباد ساحل جنوبی دریای عمان و خلیج فارس را نیز مورد حمله و غارت و کشتار قرار داد تا این که به مسقط رسید. در مسقط هم با آن که مردم و بزرگان شهر پرداخت خراج را تقبل کردند، اما زیاده‌خواهی آلبوکرک باعث شد تا این شهر نیز مورد هجوم و غارت و قتل عام پرتغالی‌ها قرار بگیرد. این رفتار آلبوکرک در سایر بنادر ساحلی عمان نیز تکرار شد و پرتغالی‌ها به دلیل برتری نیروی توپخانه خود توانستند تمامی بنادر و سواحل عمان را در یک دوره زمانی نسبتاً کوتاه تصرف کرده و ضربه بزرگی را بر پیکر سیاسی و اقتصادی این منطقه وارد آورند. بدین لحاظ عامل اصلی شکست حکمرانان مسلمان این مناطق، در اختیار نداشتن توپخانه و فقدان نیروی دریایی نظامی قدرتمند بود، ضمن آن که مناطق ساحلی این حوزه‌ها هیچ گونه تجربه‌ای از این نوع تهاجمات وحشیانه نداشتند و تداوم همیشگی مناسبات سیاسی و اقتصادی مسالمت‌آمیز در این مناطق، موجب شده بود تا شهرها و بنادر ساحلی فاقد استحکامات تدافعی مورد نیاز باشند. از این روی ناوگان نظامی پرتغال توانست بدون برخورد با یک قدرت برتر، کلیه بنادر و شهرهای آباد عمان را فتح کرده و با خشونت تمام، بسیاری از آن‌ها را به آتش بکشد و تمامی کشتی‌های تجاری، مسافری و ماهی‌گیری بومیان را نابود سازد و سپس رهسپار هرمز شود (وثوقی، ۱۸۷-۱۷۹).

طبق منابع موجود، حاکمیت هرمز در آن زمان در دست خواجه عطا- با تبار بنگالی- وزیر سیف الدین ابا نصر پادشاه خردسال این جزیره قرار داشت و حاکمیت جزیره کیش نیز با ملوک هرمز بود. پیش از آمدن آلبوکرک به هرمز، چند بار کشتی‌های تجاری و ماهی‌گیری هرمزی در سواحل هندوستان یا دریای عمان مورد حمله کشتی‌های پرتغالی قرار گرفته و غارت و مصادره شده بودند و به همین دلیل امرای هرمز در این هنگام در انتظار حمله پرتغالی‌ها و رویارویی با آلبوکرک به سر می‌بردند. لذا خواجه عطا برای مقابله با آلبوکرک اقدامات تدافعی لازم را انجام داد و خود فرماندهی جنگ را در دست گرفت، اما در جنگی که در گرفت پرتغالی‌ها بازم به دلیل برتری قدرت توپخانه توانستند نیروهای هرمز را شکست داده و جزیره را به تصرف خود درآورند.

به دنبال پیروزی پرتغالی‌ها، معاهده‌ای میان خواجه عطا و آلبوکرک به امضا رسید که بر طبق آن پادشاه هرمز ناگزیر از پذیرش تبعیت پادشاه پرتغال و پرداخت خراج و واگذار کردن امور تجارت

منطقه به پرتغالی‌ها شد. با انعقاد این عهدنامه هرمز تحت سلطه پرتغالی‌ها قرار گرفت، اما خواجه عطا با اتخاذ سیاست صبر و نفوذ حداکثر کوشش خود را به کار بست تا در کار آلبوکرک اخلال ایجاد کند و مانع تداوم قدرت پرتغالی‌ها شود. در نتیجه پس از مدتی کار اختلاف میان آلبوکرک و خواجه عطا بالا گرفت و سرانجام به بروز درگیری نظامی میان پرتغالی‌ها با نیروهای هرمزی کشیده شد که در نتیجه آن هرمز چندبار با توپخانه پرتغالی‌ها گلوله باران شد و با این که عمده تأسیسات آب آشامیدنی جزیره ویران شدند، ولی آلبوکرک نتوانست به طور کامل خواجه عطا و نیروهای هرمز را از میان بردارد. مورخان معاصر غیرایرانی و به تبع آن‌ها محققان ایرانی در مورد این مقطع به موضوع ارتباط شاه اسماعیل صفوی با آلبوکرک و تبادل سفیر اشاره دارند که طبق آخرین بررسی انجام شده، صحت این ارتباط به دلیل عدم اشاره به آن در منابع ایرانی همعصر با تردیدهای عمده مواجه است، ضمن آن که باب سنجش صحت و اصالت اسناد پرتغالی مربوطه به این واقعه نیز همچنان باز است (ن. ک به همان، ۲۰۳-۱۸۹ و وثوقی، تاریخ مهاجرت اقوام در خلیج فارس، ۳۳۰-۳۲۷)

به‌هرحال پرتغالی‌ها در دوران حضور نظامی و تجاری خود در خلیج فارس در کیش نیز دفاتر تجاری برپا داشتند و با تسلط بر سایر نقاط مهم منطقه خلیج فارس، اهمیت مضاعفی به نقاط مزبور بخشیدند که در دوران بعد از آن‌ها هم کماکان ادامه یافت (ویلسون، ۱۲۹) بدین لحاظ جزیره کیش در ادوار بعد از صفویه نیز مورد توجه دیگر قدرت‌های اروپایی حاکم بر خلیج فارس یعنی انگلیسی‌ها و هلندی‌ها قرار گرفت و علاوه بر آن‌ها قدرت‌های محلی خلیج فارس هم جزیره کیش را برای مقاصد نظامی و اقتصادی مورد استفاده قرار می‌دادند. در دوره قاجاریه کیش جزئی از استان فارس محسوب می‌شد و حاکمیت آن در اختیار والی فارس بود (هدایت، ج ۱۰، ۱۸۹) این وضع بدون هیچ تغییر اساسی در سراسر دوران قاجاریه ادامه داشت، اما در دوره پهلوی اول جزیره کیش به دلیل عدم برخورداری از اهمیت جدی در تضادهای میان استعمار انگلستان با حکومت ایران و اعراب با بی‌توجهی مواجه شد، ضمن آن که وضعیت کیش پس از جنگ جهانی اول به دلایل مختلفی همچون ورشکستگی اقتصادی کشورهای اروپایی، توقف عمران بنادر و جزایر خلیج فارس در اثر جنگ جهانی، از میان رفتن تدریجی تجارت مروارید و عوامل دیگر رو به ویرانی گذاشته بود. لیکن در دوره پهلوی دوم و از دهه ۱۳۴۰ شمسی کیش مورد توجه حکومت وقت ایران و هیئت‌های آمریکایی قرار گرفت و به دلیل موقعیت جغرافیایی مناسبی که داشت، به عنوان مرکز بین‌المللی گردشگری-تجاری منطقه خلیج فارس انتخاب شد و به دنبال آن در سال ۱۳۵۰ شمسی به منظور آبادانی جزیره کیش و کرانه‌های جنوبی ایران و جلب جهان‌گردان، سازمانی به نام «سازمان عمران کیش» در اداره ثبت شرکت‌ها و مالکیت صنعتی به ثبت رسید (افشارسیستانی، جزیره کیش و دریای پارس، ۱۹۴-۱۹۳) با وقوع انقلاب اسلامی سال ۱۳۵۷ تمامی برنامه‌ها و سرمایه‌گذاری‌های

بسیار کلان و گسترده حکومت پهلوی برای تبدیل کیش به یک مرکز گردشگری بین‌المللی بزرگ متوقف شد، اما از نیمه دهه ۱۳۶۰ با اعطای اختیارات لازم به سازمان عمران کیش از سوی هیئت وزیران وقت حکومت جمهوری اسلامی ایران، برنامه‌های متعددی برای بهره‌برداری تجاری و گردشگری و دریایی کیش به مرحله اجرا گذاشته شد که این برنامه‌ها و طرح‌ها تا هم‌اکنون نیز ادامه یافته است. در طول سال‌های اخیر روند آبادانی و بهره‌برداری‌های اقتصادی و گردشگری از کیش رشد و گسترش زیادی یافته، به طوری که جزیره کیش طی دهه اخیر به تدریج به یکی از بزرگ‌ترین مراکز گردشگری ایران و منطقه خلیج فارس تبدیل شده است و هر روز بر رونق و شکوفایی آن افزوده می‌شود.

منابع اقتصادی و وضع جمعیتی جزیره کیش از گذشته تا به امروز

منابع اقتصادی سنتی کیش در طول تاریخ عمدتاً شامل کشاورزی، دامداری، صید مروارید، استفاده از منابع غذایی دریایی و بهره‌برداری از منافع تجارت دریایی منطقه خلیج فارس بوده است، اما در طول دهه‌های اخیر به واسطه اهمیت تجاری و گردشگری جدید کیش، مهاجرین زیادی در این جزیره ساکن شده و منابع اقتصادی تازه‌ای را در این جزیره رواج داده‌اند که هر روز وسعت بیش‌تری پیدا می‌کند. ساکنان محلی جزیره تا پیش از تغییرات اقتصادی و جمعیتی دهه‌های اخیر همواره از طریق درآمد فروش ماهی، مروارید، صدف، مرغ شکاری، ماکیان، خرما و صدور تره‌بار و صیفی‌جات زندگی خود را می‌گذراندند و حتی در گذشته تنباکو نیز در این جزیره کشت می‌شده است (خاطرات سیاسی و تاریخی، ۲۲۶) ضمناً مروارید کیش شامل سه نوع یکه، گلو، بدله، ناغم بوده است (نوربخش، ۱۴۳).

از نظر میزان و ترکیب جمعیتی، نتایج حاصل از اجرای طرح آمارگیری جزیره کیش در اسفند ماه ۱۳۷۹ نشان می‌دهد که این جزیره دارای ۱۶۵۰۱ نفر جمعیت و نرخ رشد سالانه آن ۴/۲ درصد بوده است. بر اساس این آمار از جمعیت ۱۶۵۰۱ هزار نفری جزیره کیش ۱۱۱۲۳ نفر مرد و ۵۳۶۸ نفر را زنان تشکیل می‌دادند. با توجه به این ارقام نسبت جنسی جمعیت حدود ۲۰۸ درصد و بیان‌کننده فزونی جمعیت مردان بر زنان بوده است (سازمان منطقه آزاد کیش، نتایج مقدماتی طرح جامع آماری، آمارگیری کیش، اسفند ۱۳۷۹) زبان مردم بومی جزیره کیش فارسی و عربی است که واژگان عربی، هندی، زنگاری، حبشی و آفریقایی نیز به دلیل مهاجرت‌های تاریخی ساکنان نقاط عرب‌نشین کرانه‌های جنوبی خلیج فارس و شبه جزیره عربستان، شبه قاره هند و کرانه‌های آفریقا، در لهجه ساکنان بومی جزیره وجود دارد. دین ساکنان کیش اسلام و مذاهب سنی و شیعه است. مهم‌ترین آبادی‌های جزیره کیش نیز عبارتند از: قصبه ماشه، سجم، ده، سفین و باغ (افشارسیستانی،

جغرافیای جزایر ایرانی خلیج فارس، ۱۱۰؛ افشارسیستانی، جغرافیای تاریخی دریای پارس، ۶۴۵؛ خاطرات سیاسی و تاریخی، ۲۲۷) در گذشته حدود ده مسجد عمده در جزیره کیش وجود داشته که مسجد جامع قصبه ماشه از همه بزرگتر و مهم‌تر بوده است (اقتداری، ۸۱۱)

مهم‌ترین آثار تاریخی و گردشگری جزیره کیش

عمده‌ترین اثر تاریخی جزیره کیش بقایای شهر قدیمی این جزیره به نام شهر حریره است که به صورت تلی از سنگ و خاک بر جای مانده است. محمد ابراهیم کازرونی درباره این شهر کهن می‌نویسد: «آثار عمارات عالی که اکنون خراب است، در آن بسیار است و هفت مناره خراب که به جز آثاری از آن‌ها چیزی باقی نیست، در میان دو قریه مذکور واقع است و چنین می‌نماید که مناره‌ها در زمان آبادی جزیره، شب‌ها بر آن‌ها چراغ‌ها می‌افروخته‌اند که به روشنایی آن‌ها سفاین از دریا خود را به ساحل جزیره برسانند و آثار عمارات غریب که اکنون خراب است، بسیار در آن جزیره هست که اهالی آن سامان آن‌ها را به کفار نسبت می‌دهند.» (کازرونی، ۱۱۱) همچنین اسماعیل نوری‌زاده بوشهری در کتاب *نظری به ایران و خلیج فارس* خود در این باره چنین می‌آورد: «شهر قدیم کیش در سمت شمالی این جزیره واقع شده و تپه‌های زیادی از آثار خانه‌های آن و ستون‌های سنگی در اطراف آن‌ها اکنون باقی مانده است و حکمران این جزیره بر سواحل عمان و خلیج فارس فرمانروایی داشته و تا اواخر سده هشتم هجری قمری جزیره کیش شهری زیاد دارا بوده، بعدها این جزیره رو به ویرانی گذارد و جزیره هرمز رو به ترقی و آبادانی نهاد.» و نیز اضافه می‌کند: «آثار ویرانه قصبه حریره که از بناهای خلفای اسلام بوده اکنون باقی مانده و از مشاهده ستون‌های عمارت مخروبه به نظر می‌رسد که در اثر زلزله خراب شده. نیز قلعه در نزدیکی کرانه وجود دارد که به وسیله دهلیز زیرزمینی به دریا اتصال داشته و دیوارهای آن از سنگ و سیمان ساخته شده و در خرابه‌های این جزیره اشیاء عتیقه، از جمله ظروف سفالی، چینی و سکه‌های قدی می‌یافت می‌شود. نیز آب‌انبار و قنات‌های زیاد دارا بوده که اکنون هفت قنات آن مخروبه می‌باشد و همچنین چند مسجد داشته و در یکی از این مساجد لوحه سنگی است که به نظر می‌رسد سوره تنزیل بر آن نقش شده است.» (نوری زاده بوشهری، ۱۰۰-۹۹)

در مجموع بقایای شهر قدیمی کیش یا آثار تاریخی اصلی جزیره در میانه‌های کرانه شمالی جزیره در همان محلی که مورخان و محققان بدان اشاره کرده‌اند، و بین آبادی‌های سجم و سفین قرار دارد. آثار این شهر در حال حاضر به صورت پشته‌های بزرگی مرکب از بناهای سنگی با ملاط ساروج و گچ مشاهده می‌شود و وسعت آن حدود سه کیلومتر مربع است. بناها از قلوه سنگ‌های شنی ساخته شده‌اند و روی بعضی از دیوارها پوشش‌های گچی دیده می‌شود. ارتفاع بعضی از

ساختمان‌ها به بیش از شش متر می‌رسد که دال بر وجود طبقات متعدد است. نزدیک ساحل، آثار قدیمی عظیم اسکله و لنگرگاه شهر حریره کیش به همان صورت اولیه دیده می‌شود که با چند راهرو و دهانه سنگی و پلکان به دریا راه دارد. این بنا دارای پشتیبان‌های نیم دایره بیرونی است (بختیاری، ۶۲-۶۱؛ خاطرات سیاسی و تاریخی، ۲۲۷)

در مجاورت ساختمان بندرگاه، بنای دیگری وجود دارد که مردم محلی بدان قصر حریره می‌گویند. همچنین بقایای یک مسجد قدیمی نیز در این شهر دیده می‌شود که ستون‌های سنگی شکسته شده و دیوارهای آن در اطراف پراکنده‌اند. به علاوه تعدادی آب‌انبار بزرگ مستطیل شکل، که مشابه آن‌ها در بندر طاهری وجود دارد، با دیوارهایی از سنگ و ساروج در شهر قدیمی کیش باقی مانده است. این آب‌انبارها در انتهای آب‌گیرهای طبیعی در عمق زمین با مصالح محکم ساخته شده‌اند و می‌توانستند مقادیر قابل توجهی از آب‌های روان برای مدت‌های طولانی ذخیره کنند. نیز در سراسر محوطه باستانی شهر کهن کیش، سفال‌های فراوان و متنوعی مربوط به سده‌های چهار تا هفت هجری قمری و به ویژه متعلق به ادوار بعد از صفویه دیده می‌شود. دیگر بنای کهن کیش، ساختمان مسکونی شیخ آل علی، شیخ و حاکم سابق جزیره است که در کنار دریا و در شهر قدیمی ماشه قرار دارد. این بنا دارای هشت اتاق به مساحت ۱۲ تا ۲۰ متر مربع است که در دو طرف راهرویی به عرض حدود سه متر قرار دارند. این بنا دارای سرویس‌های بهداشتی و حمام نیز است و بر روی دو اتاق ورودی آن بادگیرهایی به شیوه سنتی خاص مناطق جنوبی ایران ساخته شده است. سقف اتاق‌ها با تیرهای چوبی و حصیر پوشیده شده که روی آن را کاه‌گل کرده‌اند. قطر دیوارهای این بنا بیش از ۷۰ سانتی‌متر و مصالح اصلی ساخت بنا سنگ و ملاط گل است. این بنا متعلق به دوران قاجار است. در محوطه خارج ساختمان بنای کوچک مستطیل شکلی ساخته شده که آشپزخانه و سالن پذیرایی شیخ جزیره بوده است (ویلسون، ۱۱۰؛ افشارسیستانی، جزیره کیش و دریای پارس، ۲۲۴-۲۱۸) در کیش چند لوله توپ زنگ زده قدیمی هم وجود دارد که بنا به روایات از آثار لشکرکشی نادر شاه افشار به مسقط است (خاطرات سیاسی و تاریخی، ۲۲۶)

نتیجه‌گیری

همان‌طور که در بررسی حاضر ملاحظه شد، جزیره کیش به دلیل برخورداری از موقعیت طبیعی و جغرافیایی خاص خود از دیرباز جایگاه ممتازی در تحولات تاریخی، سیاسی، اقتصادی و اجتماعی منطقه خلیج فارس داشته است. سیر تحولات تاریخی کیش طی قرون گذشته باعث شده تا این جزیره در حال حاضر به عنوان میراث‌دار گذشته تاریخی طولانی مذکور نگریده شود. این ویژگی در کنار مختصات طبیعی و اقلیمی کیش موجب تبدیل این جزیره به منطقه‌ای گردشگری و اقتصادی

شده و اهمیت گاه انحصاری و خاصی را بدان بخشیده است، اهمیتی که ابعاد گوناگون آن با گذشت زمان در حال فزونی است. به علاوه تحولات جمعیتی و فرهنگی کیش که عمدتاً حاصل دگرگونی‌های اقتصادی رخ داده در جزیره طی دهه‌های اخیر است، در شکل بخشیدن و جهت دهی به ساختارهای فرهنگی و اجتماعی آن در دهه‌های پیش رو بسیار مؤثر و قابل ملاحظه خواهد بود.

منابع

- آیتی، عبدالمحمد (۱۳۴۶)، تحریر تاریخ و صاف، تهران، بنیاد فرهنگ ایران
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان (۱۳۶۷)، مرآه البلدان، تصحیح عبدالحسین نوائی و میرهاشم محدث، ج ۱، تهران، انتشارات دانشگاه تهران
- اقتداری، احمد (۱۳۷۵)، آثار شهرهای باستانی سواحل و جزایر خلیج فارس و دریای عمان، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی
- ایرج افشارسیستانی (۱۳۷۰)، جزیره کیش و دریای پارس، تهران، جهان معاصر
- ایرج افشارسیستانی (۱۳۸۳)، جغرافیای جزایر ایرانی خلیج فارس، تهران، سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح
- ایرج افشارسیستانی (۱۳۷۶)، جغرافیای تاریخی دریای پارس، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی
- ایرج افشارسیستانی (۱۳۷۶)، نام دریای پارس و دریای مازندران و بندرها و جزیره‌های ایرانی، تهران، کشتیرانی والفجر
- ایرج افشارسیستانی (۱۳۷۷)، جزیره کیش مروارید خلیج فارس، تهران، هیرمند
- افشار ایرج و دهباشی، علی (۱۳۶۲)، خاطرات سیاسی و تاریخی؛ خاطراتی از سید محمدعلی جمالزاده، شمس الدین امیرعلایی و ...، تهران، فردوسی و انتشارات ایران و اسلام
- بایندر، غلام‌علی (۱۳۱۷)، خلیج فارس، خرمشهر، بی نا
- بختیاری، حسین پیشینه تاریخی جزیره کیش، بررسی‌های تاریخی، سال ۱۳، ش ۴، مهر و آبان ۱۳۵۷
- بوشهری، اسماعیل نوری‌زاده (۱۳۲۳)، نظری به ایران و خلیج فارس، تهران، بی نا
- جعفری، عباس (۱۳۷۴)، شناس نامه جغرافیای طبیعی ایران، تهران، سازمان جغرافیایی و کارتو گرافی گیتا شناسی
- جواد، حسن (۱۳۷۸)، ایران از دیده سیاحان اروپایی، ج اول، تهران، بوته
- حسینی فسایی، حاج میرزا حسن (۱۳۶۷)، فارس نامه ناصری، به اهتمام منصور رستگار فسایی، ج ۲، تهران، امیرکبیر
- حموی، یاقوت (۱۹۹۸)، معجم البلدان، بیروت، دار بیروت
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۳)، لغت نامه، تهران، دانشگاه تهران
- رحیمی فرزاد، حسن (۱۳۶۹)، کیش یک نام کهن، مجله مناطق آزاد، سال ۱، ش ۱، اسفند
- رزم‌آرا، علی (۱۳۲۰)، جغرافیای نظامی ایران، تهران، بی نا
- رهنمایی، محمدتقی (۱۳۶۵)، جزیره کیش، مجله بندر و دریا، سال ۲، ش ۹، آبان
- رهنمایی، محمدتقی (۱۳۶۵)، جزیره کیش، مجموعه مقالات سمینار جغرافیایی، ش ۳، به اهتمام محمدحسین پاپلی یزدی، مشهد، آستان قدس رضوی
- سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح (۱۳۸۳)، جغرافیای جزایر ایرانی خلیج فارس، تهران، انتشارات سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح

- سازمان منطقه آزاد کیش (۱۳۷۹)، نتایج مقدماتی طرح جامع آماری، آمارگیری کیش
- سالنامه اداره کل فرهنگ و بنادر و جزایر خلیج فارس و بندر بوشهر (۱۳۴۳)
- زکریا قزوینی (۱۳۶۶)، آثار البلاد و اخبار العباد، ترجمه عبدالرحمن شرفکندی، تهران، مؤسسه علمی اندیشه جوان
- کازرونی، محمدابراهیم (۱۳۶۷)، تاریخ بنادر و جزایر خلیج فارس، به اهتمام منوچهر ستوده، گیلان، مؤسسه فرهنگی جهان گیری
- کاظمی، سید علی اصغر (۱۳۶۸)، ابعاد حقوقی حاکمیت ایران در خلیج فارس، تهران، دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی
- مختاریپور، رجب علی (۱۳۷۶)، جزیره کیش، کیش، سازمان منطقه آزاد کیش
- میران، عباس (۲۵۳۳)، جغرافیای تاریخی خلیج و دریای پارس، خرمشهر، کتاب فروشی میریان
- میرفندرسکی، احمد (۱۳۴۱)، پیدایش و سقوط امپراطوری مستعمراتی پرتغال در هند، تهران، ابن سینا
- نوربخش، حسین (۱۳۶۲)، خلیج فارس و جزایر ایرانی، تهران، سنایی
- وثوقی، محمدباقر (۱۳۸۴)، تاریخ خلیج فارس و ممالک همجوار، تهران، سمت
- وثوقی، محمدباقر (۱۳۸۰)، تاریخ مهاجرت اقوام در خلیج فارس، شیراز، دانش نامه فارس
- ویلسون، سر آرنولد (۱۳۴۸)، خلیج فارس، ترجمه محمد سعیدی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب
- هدایت، رضاقلی خان (۱۳۳۹)، روضه الصفاى ناصری، تهران، خیام